

DEDE KORKUT DESTANINDAKİ AKÇAKALE COĞRAFYA TERİMİ*

Yu. M. NASİBOV

Oğuz kahramanlık destanı “Kitab-ı Dede Korkut” ta Kazan Bek tarafından fethedilen kaleler arasında Akçakale ve Sürmeli adları zikredilmektedir. Destanın Rusça çevirisinin dipnotlarında bu coğrafi terimler için “Akçakale ve Sürmeli Nahçıvan Özerk SSC’deki yerlerdir”¹ denilmektedir. Adı geçen yayınları izleyen H. G. Koroglu bu yerleri “şimdiki Nahçıvan ÖSSC bölgesinde Arpaçay nehrinin su baskınına maruz kalan araziye”² yerleştirmektedir.

“Sürmeli/Surmari” kalesinin bulunduğu yerin günümüzde orta çağ kaynaklarına göre kesin olarak tespit edildiği söylenebilir: Araks nehrinin sağ kıyısında Arpa (Nahçıvan ÖSSC’nde Arpaçay adı bu şekildedir) nehrinin Araks’a döküldüğü yerin az aşağısında, Türkiye’nin Kars vilayeti şimdiki Kağızman sınırlarında bulunmaktadır.³ XIII. Yüzyıl ortalarında yaşamış olan yazar An- Nasavi, Surmari’yi “eskiden Azerbaycan bölgeleri arasına dahildi”⁴ diye kabul etmiştir. Oğuzlar tarafından 1064 yılında Alparslan’ın yönetiminde fethedilen Surmari kalesi⁵ daha sonra da güçlü bir savunma yapısı olarak kalmaya devam etmiştir. Kale Atabekler devletinin başkenti Nahçıvani’nin civarını koruduğundan Azerbaycan Atabekleri İldenizler zamanında kalenin önemi özellikle artmıştır.⁶

Akçakale orta çağda da güçlü bir kale olmuştur, kalenin bizce bilinen ilk zikri XV. yüzyılın sonuna ait tarihi bir anlatı kaynağında yer almaktadır. Gürcü kroniğindeki bu haber Akkoyunlulardan Yakup Han’ın (1478- 1490) 1487 yılında ordu kumandanı Halil Bey’i “Kaozin” ve “Akçakale”yi inşa etmeye”⁷ göndermiştir. XVIII. yüzyılın Gürcü coğrafyacı ve tarihçisi Vahuşti Bagrationi bu haberleri temel alarak Akçakale’nin Akkoyunlulardan Yakup Han tarafından inşa edildiğini ve onun ad verdiğini yazmıştır.⁸ Akçakale’nin tarihini inceleyen Gürcü araştırmacı D. L. Mushelişvili, Vahuşti’nin bilgisinin yanlış olduğunu, zira Akçakale’yle yan yana zikredilen Kaozin kalesinin Kavazin kalesi olarak XI.- XIII. yüzyıl Gürcü ve Ermeni tarihi kaynaklarında iyi bilindiği sonucuna varmıştır. Akçakale harabelerinin olduğu yerde bulunan arkeolojik materyal, daha önce değilse de XI.- XIII. yüzyıllarda kalenin artık olduğuna işaret etmektedir, yani XV. yüzyıl olaylarının tasvirinde Gürcü kroniğinde Yakup han’ın kumandanı Halil Bey tarafından adı geçen kalenin inşa edildiği değil, tamir edildiği söylenmektedir.⁹ Eski Gürcü ve Ermeni kaynakları, ayrıca Kvemo (Aşağı) Kartli’deki tarih- coğrafya araştırmasının materyalleri D. L. Mushelişvili tarafından incelenmiştir. Bu kaynaklara göre, Mushelişvili XV.- XVIII. yüzyıl kaynaklarında bilinen Akçakale’nin, XI.- XIII. yüzyıl erken orta çağ kaynaklarında sıkça

* Yu. M. Nasibov’un makalesinin “O geografişeskom termine Agcakala iz eposa Dede Korkuta” adlı Rusça orijinali , *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1953, No 2, s. 43- 47’de yayınlanmıştır.

¹ Akademisyen V. V. Barthold’un tercüme ettiği, Hamid Araslı, M. T. Tahmasip’in yayına hazırladığı “Dede Korkut”, Bakü, 1950, s. 353; “Kniga moego deda Korkuta”, M.- L., 1962, s.279, XI. Destanın 27. dipnotu.

² H. Koroglu, *Oguzskiy geroişeskiy epos*, M., 1976, s. 166. Şunu da belirtmeliyiz ki V. V. Barthold diğer bir yerde Akçakale adını “Beyaz Kale” (bk. *age*, s. 97) olarak çevirmesine karşın iki coğrafi terim tespit etmiştir (bk. 1962 yılı yayını, s. 58). Bize göre kahramanlık destanında iki yer adının yan yana zikredilmesi Akçakale’den Sürmeli’ye kadar (yazılı tarihi kaynakların *Surmari*’si) Kazan Bek’e tabi olan bütün topraklarda zafer kutlamalarının yedi gün sürdüğü belirtilerek belirli bir duygu yüklemesi getirmiştir.

³ Harita için bk. Z. M. Buniyatov, *Gosudarstvo atabekov Azerbaycana*, Bakü 1918, s. 197.

⁴ Şihab ad- Din Muhammad an- Nasavi. *Jineopisanie sultana Calal ad- Dina Mankburni*. Arapçadan tercüme, önsöz, yorumlar, dipnotlar ve Z. M. Buniyatov’un listeleri. Bakü, 1973, s. 259 (daha sonra bu eser an- Nasavi olarak zikredilecektir).

⁵ *Material po istorii Azerbaycana iz “Tarih- al- Kamil” İbn al- Asira*, (P. Juze’nin tercimesi), Bakü 1940, s. 118 (daha sonra bu eser İbn al- Asir olarak zikredilecektir).

⁶ Bk. Z. M. Buniyatov, *age*, s. 194.

⁷ “Kartlis Tshovreba”, c. II, Tiflis, 959, s. 343 (Daha sonra adı KT’s olarak geçecek); “Oçerki istorii Gruzii”, c. III, Tiflis 1979, s. 749 (Gürcüce).

⁸ Tsareviç Vahuşti, *Geografiya Gruzii*, (M. G. Canaşvili’nin önsöz, çeviri ve dipnotlarıyla), Tiflis 1904, s. 32.

⁹ D. L. Mushelişvili, “Agcakala- krepost’ Gagi”, s. 116, 122; *Sbornik po istoriçeskoj Gruzii*, I, Tiflis 1960, s. 113- 140. Burada Kavazin kalesinin Şulaver nehrinin sağ kıyısında bulunduğunu belirtmek yerinde olacaktır, yani kaleleri sadece Debed nehri ayırmaktadır, kaynaktaki onlarla ilgili ortak veriyle de açıklanmaktadır.

karşılaşılan ve Debed nehrinin sağ kıyısındaki bir dağ geçidinde, nehirde 2- 2, 5 km uzakta bulunan Gaga kalesi olduğu sonucuna varmıştır.¹⁰

İlk olarak “Gag” kalesinin adı Gürcü ve Ermeni tarih literatüründe XI. Yüzyıl eserlerinde geçmektedir: “Matian Kartlis”te (Kartli’nin Vakayinamesi)¹¹ ve X. Yüzyılın son yıllarındaki olaylarla bağlantılı olarak Gag adını zikreden Asohik’te, “Gagik’den ayrılan Gag kalesinin eski başkanı Demetr babasının inancına ihanet etti ve İveriyelerin (Gürcü Diofizitler- Yu. N.) inancına geçti”.¹² Daha geç dönem bir yazar olan Büyük Vardan’ın (XIII. Yüzyıl) bilgilerine göre Gaga kalesi Gagik Şahanşah (990-1120) tarafından inşa edilmiş ve ona kendi adı verilmiştir.¹³ Eskiden ve orta çağda kalelerin inşası için doğal uygun rölyefleri kullanma eğilimi olduğu bilinmektedir, kaleler genellikle nehirlerin birbirine karıştığı yerde, dik platolarda veya dağların kayalık doruklarında inşa edilmiş, bu onların dayanıklı müstahkem bir noktaya dönüşmesine yardımcı olmuştur. 20- 30 metre yükseklikteki bir tepenin kendini kuşatan ovadan 35 metre yüksekte olan kayalık batı tarafında inşa edilen Gag- Akçakale, bu tür kalelerden biridir.¹⁴

Akçakale ve gag kalelerinin aynı olduğunu ispatlayan ve buldukları yeri tespit eden D. L. Mushelişvili Türkçe *Ağcakala* (Tetri- Tsihe “Beyaz Kale”) teriminin XV. Yüzyılın 80’li yıllarında oluştuğunu ileri sürmüş ve kalenin adının Akkoyunlulardan Yakup Han tarafından verildiği konusunda Vahaşti Bagrationi’ye katılmışsa da yanlış yapmaktan kaçınmıştır.¹⁵ Bu iddianın yanlışlığına “Kitab-ı Dede Korkut” destan metni işaret etmektedir, buradaki anlatımların çoğunluğu XI.- XII. yüzyıl olaylarını anlatmaktadır.¹⁶

Tarihi kaynaklara göre Sefidşehr kalesi XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzların Batı Kafkasya’ya seferi sırasında fethedilmiştir. Sefidşehr kalesi Tetri- tshime (Ağcakala)¹⁷ kalesiyle aynıdır, üstelik Gürcüce ad Türkçe terimin daha geç dönem katmanıdır.¹⁸ Bu kalenin Oğuzlar tarafından fethedilmesi “Kitab-ı Dede Korkut” destanında da yansımaları bulmuştur. Esir düşen Kazan Bey şöyle der: “Senin eline düştüm gavur, öldür beni... Ben sarp yamaçta birini geriye dönmeye zorladığımda bu gavur, senin baban..., Akçakale’de atımı hırslandırdığımda, at üstünde Karun’un halkına dört nala gittim, onların beyaz kalesinin kulesini yaktım”.¹⁹ Kazan Bey tarafından kullanılan “beyaz kale” ifadesini ve coğrafya terimi olarak Akçakale’nin ortaya çıkışını tesadüfi saymak mümkün değildir. Bu “Akçakale’nin (Gag) kalesinin inşa edildiği kaya ve kalenin bu kayayla bir bütünlük oluşturması, kül beyaz renkteki dağ kitlesinin kalenin açık sarımsı taş duvarlarıyla birleşimiyle kaleye beyaz renkte bütün bir yapı görünümü vermesinin”²⁰ doğal bir yansımasıdır.

Akçakale, Hornabuki, Agarani, Kavazin gibi diğer kalelerle birlikte Alparslan tarafından Gence (Aran) hükümdarı Fadlon’un süzereninin yönetimine verilmiştir. Bu dönemde Akçakale’nin (Gag) Alparslan tarafından fethedildiğini onaylayan bilgi Gürcü kaynağında yer almakta, bu kaynakta 1069/1070 yılında bu fatihin Batı Kafkasya sınırlarından çıktığından sonra “Bagrat kralının Gaga kalesini aldı”²¹ denilmektedir. Fakat kale Gürcü kralının elinde uzun süre kalmaz, zira onun düşmanlarından güçlü feodal İvane Bagvaşi “Kral Giorgi’nin (1072 yılında ölen kral Bagrat’ın yeğeni- Yu. N.) insanlarından Gagi kalesini aldı ve Gence’nin hükümdarı Fadlon’a verdi”, böylece yeniden o bu kalenin sahibi oldu:

¹⁰ Age, s. 115, 130- 131.

¹¹ KTs, I, Tiflis 1955, s. 313; bk. “Matiane Kartlis”in Rusça tercümesi. M. D. Lordipaniide’nin tercümesi, giriş ve dipnotları, Tiflis 1976, s. 58.

¹² “Vseobşçaya istoriya Stapannosa Taronskogo, Asohika po prozvaniyu- pisatelya XI. Stoletiya”. N. Emin tarafından eski Ermeniceden çevrilmiş ve açıklanmıştır, Moskova 1864, s. 184.

¹³ “Vseobşçaya istoriya Vardan Velikogo”. N. Emin tarafından eski Ermeniceden çevrilmiştir, Moskova 1861, s. 178.

¹⁴ D. L. Mushelişvili, age, s. 113.

¹⁵ Age.

¹⁶ “Kitabi- Dede Gorgud”, Bakı 1962, s. 5; H. Koroglu, **Oguzskiy geroičeskiy epos**, s. 157

¹⁷ Sadr ad- Din Ali al- Husayni. Ahbar al- daulat as- Salcukiyya. Z. M. Bunyatov’un metin yayını, çeviri, giri ve dipnotları, Moskova 1980, s. 190, 13. bölümün 10. dipnotu (daha sonra al- Husayni olarak geçecektir); ayrıca bk. Vahaşti, **Geografiya Gruzii**, s. 32.

¹⁸ D. L. Mushelişvili, age, s. 114- 115.

¹⁹ “Kniga moego deda Korkuta”, age, s. 115.

²⁰ D. L. Mushelişvili, age, s. 115.

²¹ KTs, I, s. 313.

“ve (o zaman) bütün Hristiyanların düşmanı sultan Melik Şah geldi”.²² Kaynakta adı geçen sultan MelikŞah’ın seferi, İ. A. Cavahişvili’nin tahminine göre, 1073/1074 yıllarında gerçekleşmiş²³ ve Türklerin artık fethettikleriyle sınırlı olmamasıyla önceki seferlerden ayrılmaktadır, burada herkes bütün Doğu Gürcistan, Aran ve Ermenistan’ı iktidarları altına alıp kendi garnizonlarını buraya yerleştirip önemli stratejik ve yönetim noktalarını almışlardır. Kral David’in vakayünisti olarak literatürde ünlenen XII. Yüzyılın ilk yarısının adı bilinmeyen Gürcü yazarı şöyle yazar: “Gürcü karlığının sınırı küçük Lih dağlarıdır”.²⁴ Azerbaycan ve Gürcistan’ın yeniden fethedilen topraklarının yönetimini Melik Şah amca oğlu Emir Kutb ad- Din İsmail’e vermiştir.²⁵

O zamandan itibaren Türk kabilelerinin bu yerlerde toplu iskan süreci başladı. Özellikle bu süreç, anonim doğu kaynağına göre 1075/ 1076 yıllarında Tiflis şehri ve civar topraklarının işgalinden sonra güçlenmiştir.²⁶ “Bu zamanda (XI. yüzyılın 70- 80’li yılları kastedilmektedir) Yu. N. 9 Tiflis, Rustavi şehirleri, Somhiti²⁷, Samşvilde ve Agarani’nin Türklerin elinde bulunduğunu”²⁸ belirten kral Davis’in tarihçisi de bu bilgiyi verir, aynıyazarın sözlerine göre Türkler “sonbaharda Somhiti üzerinden kendi göç yerlerine geçtiler, daha sonra ise Gaçiani’ye yerleştiler... Bu yerlerde de kendi çadırlarını kurdular. Baharın gelişiyle birlikte Somhiti ve Ararat dağlarına (bölgelerine- Yu. N.) çıkmaya başladılar”.²⁹ Burada verilen alıntı Türk kabilelerinin sadece Kura ve İori (Gabırri) nehirlerinin kıyılarına değil, aynı zamanda zikredilen bölgelere de yerleştiğini kanıtlamaktadır. “Ararat” terimiyle, metinden anlaşıldığı üzere, sadece “dağın kendisi değil, aynı zamanda ona bitişik dağ kitlesi” anlaşılmaktadır. Kaynakta zikredilen “Somhiti ve Ararat” bölgesi dağları, Kura’nın sağ kıyısından Ararat’a uzanan dağ sıraları, Samhet, Bambak ve Türkiye’nin Kağızman sınırlarındaki Ağrı Dağı’dır. Akçakale’den (Gag) Surmari’ye kadar olan bölgeler. “Dede Korkut” destanında Kazan Bey bu bölgelerden şöyle bahseder: “Benim bir köküm Beyaz Kaya’nın erkek kaplanından, diğer köküm Ak- Saz’ın aslanından...”.³⁰ Artık bildiğimiz gibi, “Beyaz Kaya”yla Akçakale’yi, daha doğrusu “Akçakale’deki iç kale”yi³¹ anlamak gerekir, “Ak-Saz”la ise Arpa nehrinin Araks’a³² döküldüğü yerin az uzağındaki Arpa nehrinin sağ kıyısındaki bölge adlandırılmıştır.

Bize göre ortaçağ tarih kaynaklarının ve Oğuz destan metinlerinin yukarıda verilen karşılaştırmaları, tarihi kroniklerin “Akçakale” / “Gagi” kaleleri ve destandaki Akçakale’nin aynı kale olduğunu tamamiyle kanıtlamaktadır. XV. Yüzyıla kadar yazılan tarih eserlerinde Akçakale teriminin olmaması XII- XIII. Yüzyıl başı politik olaylarının gelişmesiyle açıklanacağı, Sultan Melik Şah’ın ölümünden sonra Selçuklular devletinde on yıldan daha uzun süren bir iç savaş başlamış, bu savaşın sonucunda etnik açıdan karışık ve ekonomik ilişkilerde tek başına kalan imparatorluğun çöktüğünü belirtmek gerekir. Gürcü kralı IV. David’in de dahil olduğu, XI. yüzyılın sonunda Selçuklulara haraç ödemeyi reddeden, XII. Yüzyılın başından itibaren de Gürcü krallarının eski topraklarını savaşla geri almaya kalkışan bölge ülkelerinin hükümdarları bu durumdan yararlanmışlardır. 1110 yılında David, Türklerin Somhiti’deki ana dayanak noktası olan Samşvilde kalesini fethetmeyi başarır, David’in tarihçisi “Türkler (Gürcülerin) Samşvilde’yi aldıklarını öğrendiklerinde Somhiti’deki pek çok kaleyi bırakmış ve kaçmışlardır”³³ diye yazmıştır. O zaman yetmiş beş yıldan daha uzun bir süre kendi mülkleri arasında bulunan Somhiti’deki Samşvilde bölgesindeki Akçakale’nin Türkler tarafından bırakıldığını ortaya koyacak deliller vardır. Bu zamandan sonra Moğol saldırısına dek Gag/ Akçakale gücünü toplayan Gürcü krallığına geçmiş ve yeniden kurucusu Gagik Şahanşah’ın adıyla anılmaya başlamıştır. Bize göre, bu

²² KTs, I, s. 316.

²³ İ. A. Cavahişvili, *İstoriya gruzinskogo naroda*, II, Tiflis 1965, s. 160 (Gürcüce).

²⁴ “Jizneopisanie tsarya tsarey Davida”. KTs, I, s. 324 (daha sonra David’in tarihçisi); Lih dağları, Batı Gürcistan ve Kartli arasındaki şimdiki Suram dağ sırtı, dağ zinciri.

²⁵ N. N. Şengeliya, *Selcuki i Gruzıya v XI veke*, Tiflis 1968, s. 317 (Gürcüce), gönderme: İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, s. 115.

²⁶ N. N. Şengeliya, *age*, s. 302.

²⁷ Orta çağ Gürcü tarih kaynaklarında bu terimle gerek Ermenistan (Gürcüce “Somheti”) gerekse Kura’dan Ermenistan SSC’inin şimdiki sınırlarına uzanan Doğu Gürcistan’ın güney bölümü kastedilmektedir.

²⁸ David’in tarihçisi, KTs, I, s. 331.

²⁹ *Age*, s. 332.

³⁰ “Knida moego deda Korkuta”, s. 97.

³¹ *Age*, s. 279; XI. destanın 30 nolu dipnotu.

³² *Age*, XI. destanın 32 nolu dipnotu

³³ David’in tarihçisi, KTs, I, s. 331.

yüzden yazıcısı Şihab ad- Din Muhammed an- Nasavi'yle birlikte Orta Asya'dan gelen Celal ad- Din adlı XIII. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış Müslüman yazarın Akçakale değil de Gag adını zikretmiştir.³⁴ Al- Huseyni, İbn al- Asir onun çağdaşı olmasına rağmen geleneğe uyarak Türkçe Akçakale'nin Farsça katmanı olan "Sefidşehr"³⁵ terimini kullanmaya devam etmişlerdir. XV. yüzyılda "bu yerlerde artık uzun süre kalan"³⁶ Türk yurtlarındaki kalenin Halil Bey tarafından yenilenmesinden sonra Akçakale terimi yeniden kullanıma girmiş ve daha sonra XVIII. yüzyıldaki nihai yıkıma dek kale artık bu adla bilinmiştir.

Çeviren: Muvaffak DURANLI*

³⁴ An- Nasavi, s. 226;

³⁵ Al- Husayni, s. 49; İbn al- Asir, s. 119.

³⁶ "Oçerki istorii Gruzii", s. 749.

* *Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi.*